

GŁÓWÓW. ZAGADKA PLANU PIERWSZEGO MIASTA RENESANSOWEGO W POLSCE

JERZY KOWALCZYK

STRESZCZENIE

Głowów, miasteczko koło Rzeszowa, później przemianowane na Głogów, został założony w 1570 r. Założycielem był Krzysztof Głowa, sekretarz królewski Zygmunta Augusta. W literaturze naukowej Głowów został uznany za pierwsze założenie renesansowe w Polsce. Trzy podstawowe dokumenty o założeniu miasteczka, przechowywane dziś w Archiwum Państwowym w Rzeszowie, ujawnił w 1933 r. i opublikował w wyborze regionalista Kazimierz Nitka. Podstawową publikację stanowi jednak artykuł z komentarzami Franciszka Kotuli z 1954 r. Rozpoczął on rozważania nad pierwotnym układem planu miasta. Punktem wyjścia był przywilej fundacyjny Krzysztofa Głowy, wystawiony w 1570 r. oraz druga wersja aktu lokacyjnego wydana po śmierci założyciela przez wdowę po nim, Chrystynę z Paniowa. Początkowo fundator zaplanował miasteczko na 200 domów z kwadratowym rynkiem z ratuszem, z ośmioma ulicami: czterema krzyżowymi i czterema „poprzecznymi albo skośnymi”, o nieokreślonej bliżej lokalizacji. Wydzielił cztery place dla kościoła, dworu, szpitala i łaźni. Ponieważ miasto nie spełniało oczekiwań fundatora, bo nie było zbyt wielu chętnych do osiedlania się, Chrystyna z Paniowa wydała w 1583 r. drugi z kolei, zmodyfikowany akt fundacyjny miasta. Zredukowała liczbę domów do stu dwudziestu i zaniechała realizacji czterech ulic „poprzecznych albo skośnych”. Zachowała decyzję małżonka o placach dla

budowli użytkowania społecznego. Od momentu opublikowania artykułu przez Franciszka Kotulę nastąpiło żywe zainteresowanie tematem. Na temat planu Głowowa wypowiadali się historycy urbanistyki: Stanisław Herbst, Wojciech Kalinowski, Teresa Zarębska, Wojciech Trzebiński, Mieczysław Książek. Nie potrafili jednak zlokalizować na planie idealnego miasta ulic „poprzecznych albo skośnych”. Podnosili jednak związek planu z włoską teorią urbanistyki.

Autor artykułu zaproponował proste rozwiązanie, aby uznać, że ulice „krzyżowe albo ukośne” były usytuowane między ramionami układu krzyżowego, nadając planowi układ promienisty. Geneza miasta o układzie promienistym wywodzi się z włoskiej teorii urbanistyki (Francesco di Giorgio Martini, Baldassare Peruzzi, Antonio da Sangallo). W dobie renesansu w Italii co prawda miast o układzie promienistym nie realizowano (Palma Nuova powstała dopiero w 1593 r.), były jednak zakładane w połowie XVI w. w hiszpańskich Niderlandach: Mariembourg (1546) i Filippeville (1555). W Polsce przykładem miasta promienistego, jeszcze na zasadach renesansowych, jest Frampol założony przez Marka Antoniego Buttlera ok. 1736 roku.

Słowa kluczowe: Głowów (Głogów), urbanistyka renesansowa, promienisty układ miasta

GŁÓWÓW. THE ENIGMA OF THE PLAN FOR THE FIRST RENAISSANCE TOWN IN POLAND

ABSTRACT

Głowów, a small town near Rzeszów, later renamed Głogów, was founded in 1570 by Krzysztof Głowa, secretary to king Zygmunt August. Scholars consider Głowów to be the first town in Poland with a Renaissance layout. The three basic documents referring to the founding of the town, now kept in the State Archive in Rzeszów, were uncovered and published in part, in 1933, by the regionalist Kazimierz Nitka. However, the fundamental publication is an article with commentaries by Franciszek Kotula from 1954. Kotula began the discussion on the original plan of the town. The starting point was Krzysztof Głowa's foundation privilege issued in 1570 and the second version of

the location act issued after the founder's death by his widow Chrystyna of Paniowo. Initially the founder planned a town of 200 houses with a rectangular town square, with a town hall and eight streets: four running crosswise and four "transverse or slantwise". The exact location of the latter streets is unclear. Głowa set aside four places for a church, a manor, a hospital and a bath house. As the town did not come up to the expectations of the founder, having few settlers, the widow Chrystyna of Paniowo issued a second, modified foundation act. She reduced the number of houses to 120 and resigned from building the four "transverse or slantwise" streets. Her husband's plans to set apart

sites for building public facilities remained intact. The publication of Franciszek Kotula's article generated lively interest and the Głogów plan was debated by a number of historians of urban planning: Stanisław Herbst, Wojciech Kalinowski, Teresa Zarębska, Wojciech Trzebiński, Mieczysław Książek. However, they were unable to situate the "transverse or slantwise" streets on the plan of the ideal city, though they showed the relationship between the plan and Italian urban planning theory.

The author proposes a simple solution, to situate the "transverse or slantwise" streets between the arms of the cross-shaped layout, giving the plan a radial arrangement. The radial layout for a cities

Przemiany stylowe w urbanistyce polskiej XVI wieku nastąpiły później, niż w architekturze, bo dopiero od lat 70. Od dawna przyjęto, że pierwszym renesansowym założeniem przestrzennym w Polsce było miasto – właściwie miasteczko koło Rzeszowa – Głogów. Nazwę od swego nazwiska nadał mu w 1570 r. założyciel Krzysztof Głowa, sekretarz królewski. Miasto później zostało przemianowane na Głogów. Pierwszy zwrócił na nie uwagę lwowski badacz urbanista Ignacy Drexler, który opublikował plan i podkreślił rozmach założenia równego najokazalszym miastom na zachodnich ziemiach Rzeczypospolitej (il. 1)¹.

Szczęśliwie zachowały się w Archiwum Państwowym w Rzeszowie trzy dokumenty dotyczące fundacji miasta będącego przedmiotem tego artykułu. Jest to akt fundacji Głogowa wydany przez Krzysztofa Głowę w Przybyszówce 23 kwietnia 1570 r. Dokument, pisany po polsku, istnieje w pełnej wersji w rękopiśmiennej kopii². Drugim dokumentem jest przywilej lokacyjny, sporządzony 31 maja 1578 przez kancelarię królewską na pergaminie z pieczęcią i podpisem Stefana Batorego³. Trzecim, bardzo ważnym dokumentem, jest druga wersja aktu lokacyjnego, wydana 18 kwietnia 1583 r. przez Chrystynę z Paniowa, wdowę po kasztelanie Krzysztofie Głowie. Dokument sporządzony jest po polsku na pergaminie, z pieczęcią herbową (nieczytelna), w obecności kilku świadków. Ten akt prawny został podpisany w imieniu niepiśmiennej wdowy przez księdza Macieja Neapolitanusa, proboszcza ze Świlczy⁴.

Te trzy podstawowe dokumenty o założeniu miasta opublikował w obszernym wyborze historyk i re-

has its origin in the Italian theory of urban planning (Francesco di Giorgio Martini, Baldassare Peruzzi, Antonio da Sangallo). Though there were no cities with a radial layout in Italy during the Renaissance period (Palma Nuova was only built in 1593), two such towns were founded in the middle of the 16th c. in the Spanish Netherlands: Mariembourg (1546) and Philippeville (1555). In Poland, Frampol, founded by Marek Antoni Buttler c. 1736, is an example of a radial town built according to Renaissance principles.

Keywords: Głogów (Głogów), Renaissance urban planning, radial city layout

gionalista Kazimierz Nitka w „Gazecie Rzeszowskiej” z 19 marca 1933 roku. Nie podał jednak miejsca przechowywania archiwaliów⁵. Uczynił to dopiero po wojnie docent Franciszek Kotula publikując w „Biuletynie Historii Sztuki” w 1954 r. źródłowy artykuł pt. *Głogów renesansowe miasteczko*⁶. Archiwalia znalazły się pod jego opieką w Archiwum Muzeum w Rzeszowie, którego docent Kotula był dyrektorem. Od obecnego dyrektora rzeszowskiego muzeum prof. dr hab. Sylwestra Czopka otrzymałem informację, że archiwalia dotyczące Głogowa zostały przekazane do Archiwum Państwowego w Rzeszowie. Po długiej wymianie korespondencji uzyskałem zapis elektroniczny trzech upragnionych dokumentów, za co jestem wdzięczny dyrektorowi dr Janowi Bascie.

Przed analizą dokumentów warto przytoczyć informacje o fundatorze miasta, które zebrał Franciszek Kotula: „Krzysztof Głowa herbu Jelita pełni lokalne funkcje publiczne ziemi przemyskiej, od roku 1545 posługuje na sejmy (1553, 1563/4, 1569), czynny za bezkrólewia 1572, poczem kasztelan połaniecki, ostatnio wzmiankowany 1581, nie żył 1583”⁷. Informacje te możemy uzupełnić danymi z herbarza Kaspra Niesieckiego, że „Krzysztof Głowa, sekretarz królewski, od senatuznaczony, do lustracji dóbr królewskich w województwie kijowskim z Sejmu Lubelskiego 1569”⁸.

We wspomnianym powyżej, wydanym przez Krzysztofa Głowę 23 kwietnia 1570 r. akcie fundacji Głogowa czytamy: „My tedy Krzysztof Głowa. Dziedzic imienia Przybyszowskiego, Nowosielskiego i Lipskiego etc. etc. Sekretarz króla Jmci jawnie

¹ I. Drexler, *Odbudowa wsi i miast na ziemi naszej*, wyd. II, Lwów 1921, s. 79, ryc. 35.

² Archiwum Państwowe w Rzeszowie, dalej APR, sygn. 59-397.

³ APR, sygn. 59-397-1.

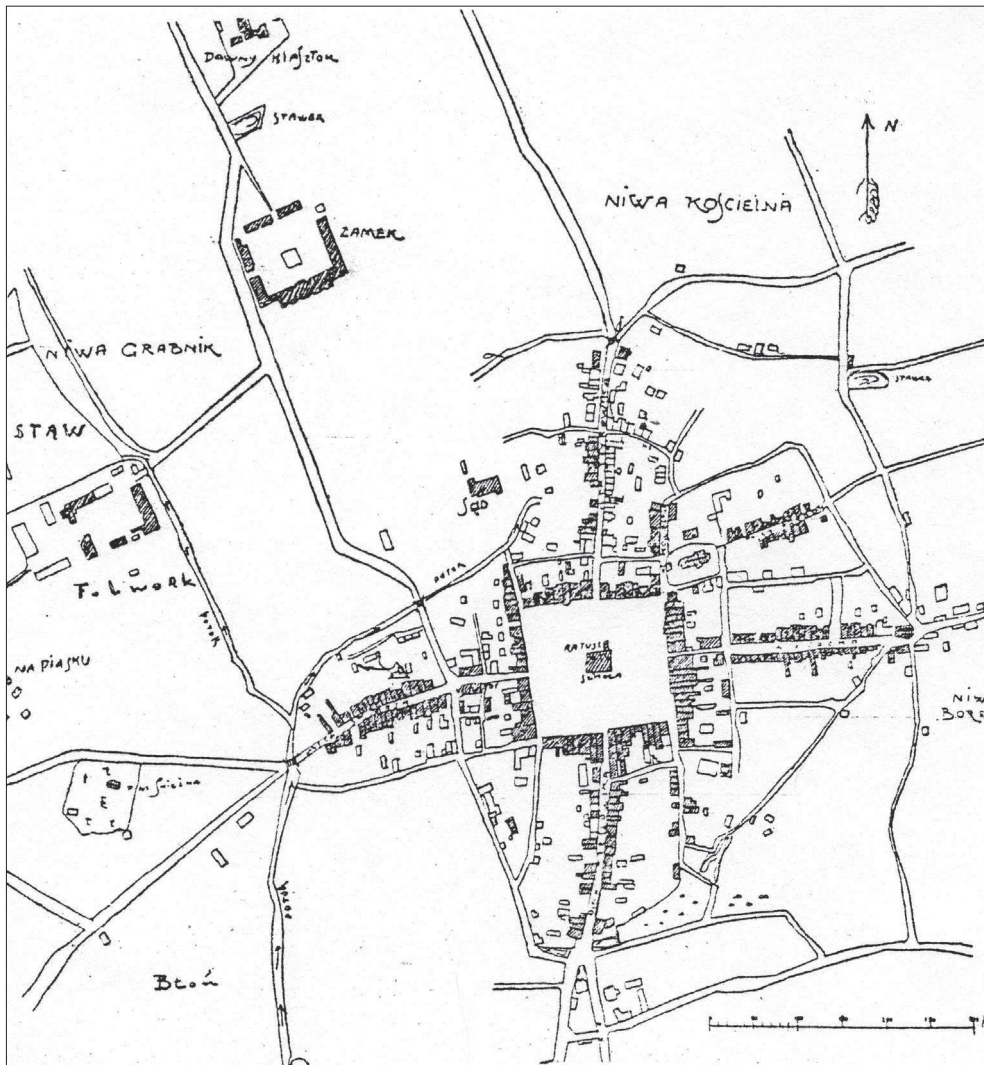
⁴ APR, sygn. 58-397-87. Parafia Świlcza znajdowała się w dekanacie rzeszowskim. Zob. S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1996, s. 401.

⁵ K. Nitka, *Z najdawniejszych dziejów Głogowa*, Cz. I: *Głogów*, nadb. Z „Gazety Rzeszowskiej”, od 19 III 1933.

⁶ F. Kotula, *Głogów renesansowe miasteczko*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 16, R. 1954, z. 1, s. 3-10.

⁷ op. cit., s. 3, przypis 2.

⁸ K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. IV, Lipsk 1839, s. 149.

1. Głowów. Plan z początku XIX w. Wg I. Drexler, *Odbudowa wsi i miast na ziemi naszej*, wyd. II, Lwów 1921, ryc. 35
 1. Głowów. Plan from beginning of 19th c. After I. Drexler, *Rebuilding of villages and towns in our land* ed. II, Lwów 1921, Fig. 35

czynimy niniejszym listem naszym, wszystkim pospolicie i każdemu z osobna teraz i na potym będącym komu to wiedzieć potrzeba będzie. Iżeśmy założyli na surowym korzeniu, na gruncie dziedzicznym Państwa naszego nad rzeką Słachciną Miasto, któremu od imienia naszego to przewisko dawamy Głowów, w którego miasta Rynek odmierzyliśmy placów czterdzieści na budowanie domów każdego o dwu wierzchach to jest po dziesięci domów o dwu wierzchach w każdej pierzei. Któremu wymierziliśmy ulic cztery w każdej ulicy po dwudziestu placów ku budowaniu domów także o dwu wierzchach. Item do tych wszystkich dwóch set placów wymierziliśmy dwieście pułanków rolej do każdego placu. (...) Na tychże Pułankach swych wolno im będzie budować folwarki i uprawiać ogrody wedle zdania swego ku swej potrzebie. Im dajemy też błonie

temuż to miastu naszemu na potrzeby miejską od granice Bratkowskiem za młynem. Item dajemy też temu miastu naszemu staw ku potrzebie miejskiej na rzece Słachcinie po zatyłku rynkowych domów od Stykowa (...). W którym Mieście Ratusz w pośrodku rynku tym to mieszczanom Miasta naszego Głowowa dopuszczamy zbudować, a popłatki wszystkie z niego mają brać sami na poprawę Miasta (...) Na Kościół i na Plebanią place osobne odmierzone, na Łaznia na Browar, na Słodownie są też nad wodą wymierzone i na Szpital i na Dwór dla przyjazdu Pańskiego. Grobleśmy też wysypali na rzece naszej Rogoznej dla stawu na którym ma bydz Młyn Miejski (...)"⁹.

Planował Krzysztof Głowa miasto na 200 domów, rozległe, z dużym kwadratowym placem-rynkiem, czterema placami w narożach i ośmioma ulicami.

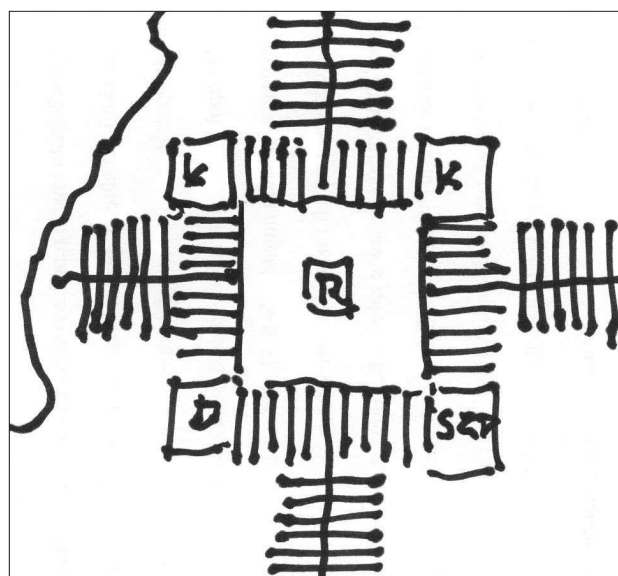
⁹ APR, sygn. 59-397.

Przy wielkim rynku miało być czterdzieści domów, po dziesięć w każdej pierzei i po dwadzieścia domów w ulicach tzw. krzyżowych, wychodzących od środka pierzei rynku. Nadto cztery ulice określane jako poprzeczne – fundator nie określił bliżej ich lokalizacji. Domy w rynku i przy ulicach miały być dwuszczytowe. Przewidziano więc zabudowę ujednoliconą, do czego pierwszym krokiem była jednokowa szerokość działek budowlanych. Określenie „domy o dwu wierzchach” zapewne należy rozumieć jako właśnie domy dwuszczytowe, bliźniacze. Nasuwa się tu analogia ze wzorami domów w małych miastach, propagowanych przez Sebastiana Serlia w księdze VI słynnego traktatu z połowy XVI w., niewydanej drukarnią.

W przywileju królewskim Stefana Batorego, wystawionym 31 maja 1578 r. nie znajdujemy wskazówek do rozpoznania układu przestrzennego miasta. Król nadał miastu prawo niemieckie (magdeburskie), wyznaczał terminy targów i określał sprawy sądownicze. Jednym ze świadków nadania królewskiego był Jan Zamoyski, kanclerz wielki koronny¹⁰.

Ponieważ miasto nie spełniało oczekiwań fundatora, gdyż nie było zbyt wielu chętnych do osiedlenia się, wdowa po kasztelanie połanieckim Chrystyna z Paniowa wydała 18 kwietnia 1583 r. drugi z kolei, zmodyfikowany akt fundacyjny miasta¹¹. Na początku wspomniała, iż jej małżonek „miasto założył, (...) i zasadził je rynkiem i z rynku na krzyż ulicoma czterema, zasie wkoło onego rynku także były wymierzyły **poprzecznych cztery, to jest skośnie**¹², także miało być domów wszystkich dwieście, do których rolę pewną tak wiele naznaczył pułanków i także place na ogrody y na słodownię. (...) Nie zmierzyło się więc placów na budowę domów jedno sto a dwadzieścia, także y Pułankom (...) po wykopaniu lasu bardzo małe się pokazało (...)”¹³ ius nieboszczyk Pan Małżonek mój także place wszystkie ulice **czterech poprzecznych albo skosne**, które miały wkoło miasta i ulic krzyżowych, dał im tym to mieszczanom Głowowskim na ogrody folwarki i słodownię, zachowując wcale cztery place jeden dla Dworu, drugi dla Kościoła, trzeci dla łaźni, czwarty dla szpitala” (il. 2).

Z porównania obu aktów fundacji wynika, że w drugim etapie Krystyna z Paniowa potwierdziła zlikwidowanie ulic poprzecznych, z pewnością za-

2. Głowów. Układ planu według drugiego przywileju lokacyjnego z 1583 r. Chrystyny z Paniowa. Szkic J. Kowalczyka
2. Głowów. Plan according to second location privilege of 1583 issued by Chrystyna of Paniowo. Sketch by J. Kowalczyk

wartych między ramionami układu krzyżowego. Zachowała też cztery place, gdzie znalazły się (miały znaleźć) obiekty użyteczności społecznej.

Pierwszym badaczem, który próbował odtworzyć idealny plan Głowowa, był Franciszek Kotula, który w rozważaniach źródła pisane połączył z planem katastralnym miasta.

Na idealnym rozplanowaniu Głowowa, na podstawie założeń Krzysztofa Głowy, Franciszek Kotula rozmieścił cztery ulice poprzeczne po bokach ulic krzyżowych. Dwie z nich wyprowadził z naroża południowo-wschodniego rynku, a dwie pozostałe z dwu innych naroży: północno-wschodniego (obok kościoła) i południowo-zachodniego (il. 3). Rekonstrukcja Kotuli nie jest przekonująca ze względu na asymetryczność w usytuowaniu ulic tzw. poprzecznych albo skośnych. Badacz nie próbował też zlokalizować czterech placów, które były przeznaczone na obiekty użyteczności społecznej.

Od momentu opublikowania przez docenta Kotulę artykułu o Głowowie nastąpiło wielkie zainteresowanie historyków urbanistyki tym miasteczkiem. Równoległe z tym rewelacyjnym artykułem ukazały się w tym samym numerze „Biuletynu Historii Sztuki” ciekawe rozważania prof. Stanisława Herbsta o Głowowie na tle urbanistyki europejskiej¹⁴. Herbst

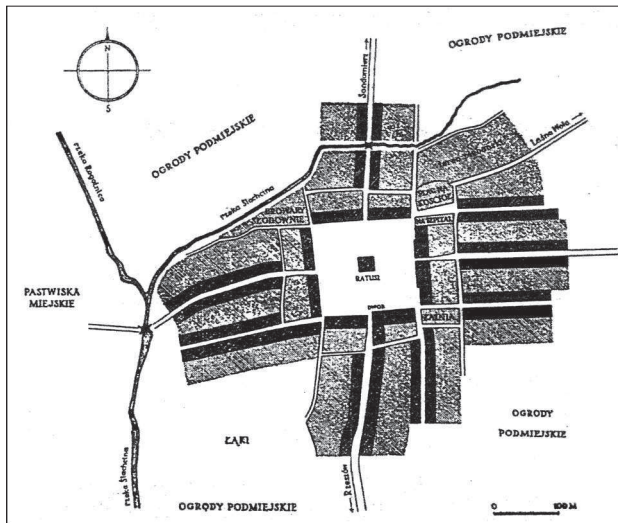
¹⁰ F. Kotula, op. cit., s. 4.

¹¹ K. Nitka, op. cit. s. 5-15.

¹² Podkreślenie Autora.

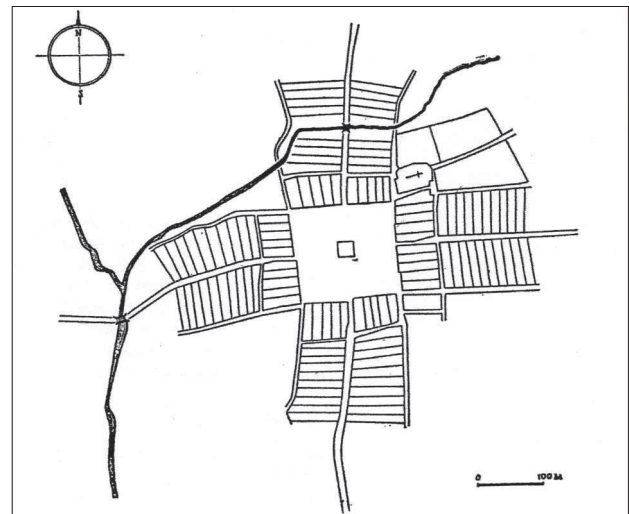
¹³ Ubytek fragmentu rękopisu.

¹⁴ S. Herbst, *Uwagi nad renesansowym rozplanowaniem Głowowa*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 16, R. 1954, z. 1, s. 11-14.

3. Głogów. Idealne rozplanowanie miasteczka na podstawie założeń Krzysztofa Głowy z 1570 r. Oprac. F. Kotula: *Głogów renesansowe miasteczko*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 16, R. 1954, z. 1, il. 2

3. Głogów. Ideally planned towns based on the layout proposed by Krzysztof Głowa in 1570. Suggested by F. Kotula in: *Głogów, a small Renaissance town*, „Biuletyn Historii Sztuki”, vol. 16, 1954, no 1, il. 2

4. Głogów. Idealny układ działek według założeń Krzysztofa Głowy z 1570 r. Oprac. S. Herbst, rys. S. Frąckiewicz: *Uwagi nad renesansowym rozplanowaniem Głogowa*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 16, R. 1954, z. 1, il. 1

4. Głogów. The ideal arrangement of lots according to the layout planned by Krzysztof Głowa in 1570. Prepared by S. Herbst, drawing by S. Frąckiewicz: *Remarks on the Renaissance layout of Głogów* „Biuletyn Historii Sztuki”, vol. 16, 1954, no 1, il. 1

nie próbował odtworzenia pełnego układu przestrzennego miasta, ograniczając się tylko do tego, co zostało rozmierzone i rozdane. Miasto otrzymało centralny plan krzyża greckiego, z kwadratowym rynkiem pośrodku otoczonym zabudową i czterema ulicami krzyżowymi. Zostały zaakcentowane placówki w narożach rynku. W narożu północno-wschodnim został zlokalizowany kościół parafialny. Stanisław Herbst nie próbował ulokować w planie „ulic poprzecznych albo ukośnych” (il. 4).

Uczynili to następnii badacze, Wojciech Trzebiński i Teresa Zarębska. Już cztery lata później, w 1958 r. podjęli próbę rekonstrukcji teoretycznego rozplanowania miasta według aktu założycielskiego Krzysztofa Głowy¹⁵. Idąc śladem poglądu Stanisława Herbst o związku rozplanowania Głogowa z teoretycznymi koncepcjami urbanistyki renesansowej, autorzy wysunęli przypuszczenie, że miasto zostało założone na planie kwadratu o ścisłych symetrycznych podziałach. Koncepcję odtworzenia modular-

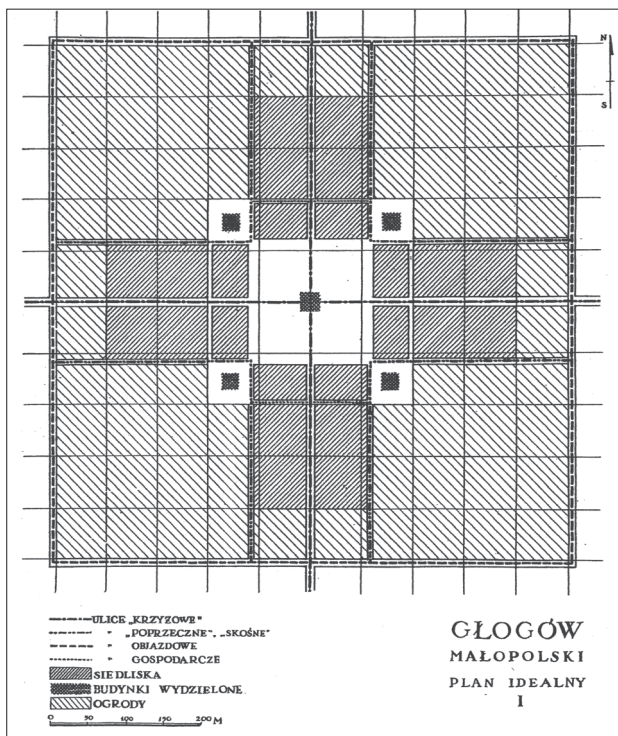
nej struktury planu miasta zapożyczyli z prekursorzkiego opracowania Jerzego Adama Miłobędzkiego dla Zamościa¹⁶. Bok kwadratu przewidzianego pod zabudowę miejską został obliczony na 150 prętów. Na idealnym planie pokazana została próba rekonstrukcji dyspozycji terenu. Wyraźnie zaakcentowano cztery narożne placówki przeznaczone na obiekty społecznej użyteczności. T. Zarębska i W. Trzebiński zaznaczyli na planie także przebieg ulic „krzyżowych”, „poprzecznych” – „skośnych”, objazdowych i gospodarczych. Największą trudność sprawiła autorom opracowania lokalizacja ulic „poprzecznych”, zwanych też „skośnymi”. Na idealnym planie na tabl. I umieszczono je po bokach ulic głównych, krzyżowych. Autorzy mętnie tłumaczyli możliwość przebiegu tych ulic, starając się dopasować do określenia, że wytyczono je „w koło” rynku i ulic krzyżowych¹⁷ (il. 5, 6).

Do problematyki Głogowa trzykrotnie nawiązywał w swoich syntetycznych publikacjach czołowy

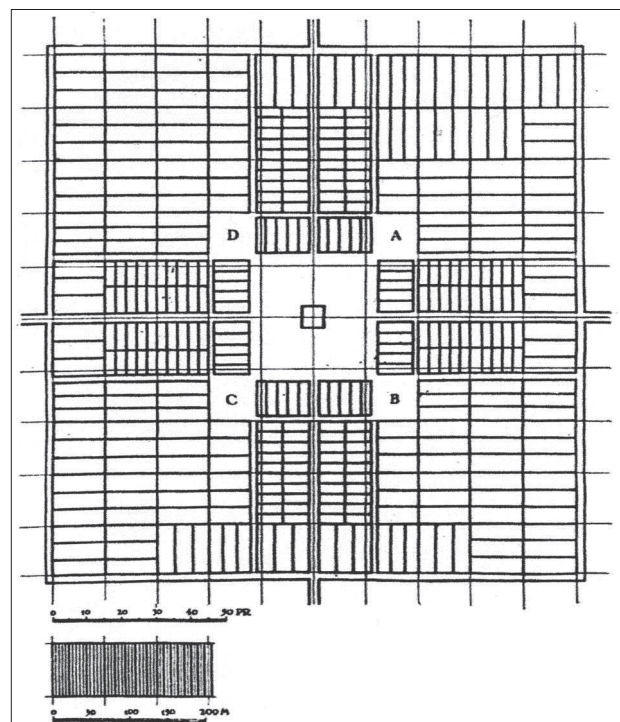
¹⁵ W. Trzebiński, *Polskie renesansowe założenia urbanistyczne – stan i problematyka badań*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. 3, R. 1958, z. 3-4, s. 213-328. Teoretyczne rozplanowanie Głogowa przeprowadził W. Trzebiński wspólnie z T. Zarębską, która później także w swoich artykułach nawiązała do tej współpracy naukowej. Zob. T. Zarębska, *O związkach urbanistyki węgierskiej i polskiej w drugie połowie XVI wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. 9, R. 1964, z. 4, s. 263.

¹⁶ J.A. Miłobędzki, *Ze studiów nad urbanistyką Zamościa*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 14, R. 1953, z. 3-4, s. 68-87.

¹⁷ Autorzy starali się wybrnąć z tej łamigłówki, pisząc: „W naszym rozumieniu [te ulice] nazwę swą zawdzięczają temu, że każda z nich biegła nie wzdłuż jednej prostej, lecz składała się z dwóch odcinków względem siebie prostopadłych („poprzecznych albo skośnych”). Zob. W. Trzebiński, op. cit., s. 316.

5. Głogów. Teoretyczne rozplanowanie układu komunikacyjnego według założeń Krzysztofa Głowa z 1570 r. Oprac. T. Zarębska i W. Trzebiński: W. Trzebiński, *Polskie renesansowe założenia urbanistyczne – stan i problematyka badań*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. 3, R. 1958, z. 3-4, ryc. 1
5. Głogów. Theoretical plan of communication system according to the plans of Krzysztof Głowa from 1570. Prepared by T. Zarębska and W. Trzebiński: W. Trzebiński, *Polish Renaissance urban layouts – state of research and issues*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, vol. 3, 1958, nos 3-4, Fig. 1

6. Głogów. Rekonstrukcja schematu miasta renesansowego. Oprac. T. Zarębska i W. Trzebiński: T. Zarębska, *O związkach urbanistyki węgierskiej i polskiej w drugie połowie XVI wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. 9, R. 1964, z. 4, ryc. 4

6. Głogów. Reconstruction of model of Renaissance city. Prepared by T. Zarębska i W. Trzebiński: T. Zarębska, *On the relations between Hungarian and Polish urban planning in the second half of the 16th c.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, vol. 9, 1964, no 4, Fig. 4

historyk urbanistyki Wojciech Kalinowski¹⁸. Przedstawił własną rekonstrukcję teoretycznego „idealnego” rozplanowania Głowowa. Wielkość miasta wyliczył na 13 sznurów¹⁹. Niezrealizowana zabudowę ulic „poprzecznych to jest ukośnych” umieścił po bokach ulic krzyżowych (il. 7).

Jeszcze jeden historyk urbanistyki – Mieczysław Książek z Politechniki Krakowskiej – omówił założenie Głowowa. Opublikował współczesny plan z 1970 r., który wskazuje, że miasto nie rozwinęło się²⁰. Na rysunku przedstawiającym rekonstrukcję układu działek siedliskowych (budowlanych) wyraźnie nawiązał do rysunku Stanisława Herbsta.

Uwzględnił jednak zmiany wprowadzone w 1. połowie XVII wieku, gdy miasto należało do Ligęzów, którzy opasali je ziemnymi wałami i fosami (il. 8). Mieczysław Książek powtórzył jednak za Wojciechem Kalinowskim próbę rekonstrukcji idealnego rozplanowania, publikując w książce jego rysunek²¹.

Prawie wszystkich badaczy, począwszy od Stanisława Herbsta, interesowała geneza rozplanowania Głowowa. Herbst niektóre elementy zestawiał z planami teoretycznymi w urbanistyce europejskiej. Przeznaczenie placów na narożach dla obiektów użyteczności publicznej nasuwało temu badaczowi analogię z planami teoretycznymi Dürera, zawarty-

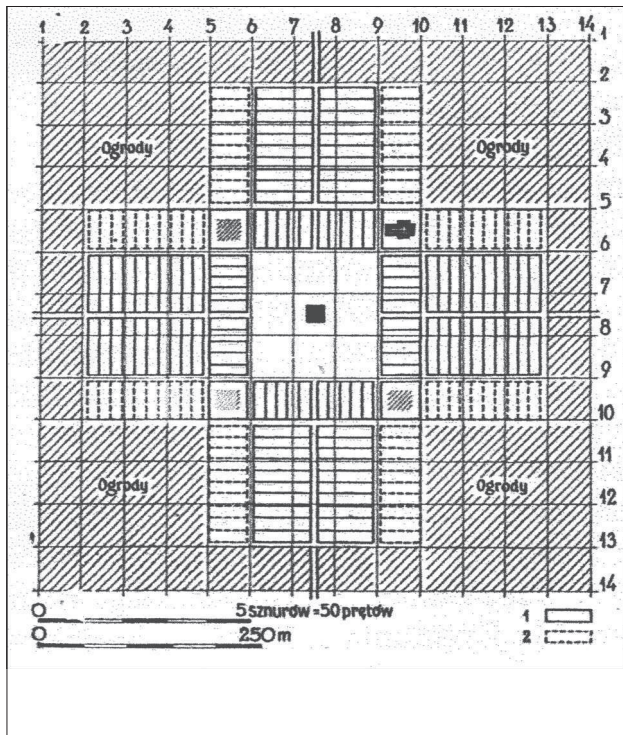
¹⁸ W. Kalinowski, *Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. 6, R. 1963, z. 3-4, ryc. 9; tenże, *Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku*, Toruń 1966, s. 21-22, ryc. 42; tenże, *Krzyżowe układy miast polskich i ich średniowieczna geneza*, [w:] *Architectura perennis*, „Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki”, T. 9, Warszawa 1971, s. 76, ryc. 3.

¹⁹ W. Kalinowski, *Miasta polskie...*, s. 177. W podpisie do ilustracji autor omyłkowo podaje, że „miasto rozmierzone zostało

w obrębie prawidłowego kwadratu o boku 14 sznurów”. Błędna liczba sznurów Kalinowski powtórzył w dwu innych artykułach.

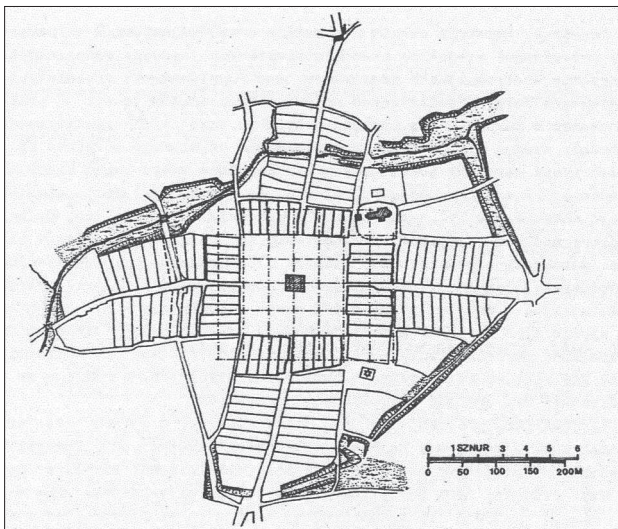
²⁰ M. Książek, *Zagadnienie genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*, Kraków 1988, s. 76-81, ryc. 25-29.

²¹ op. cit, ryc. 29.

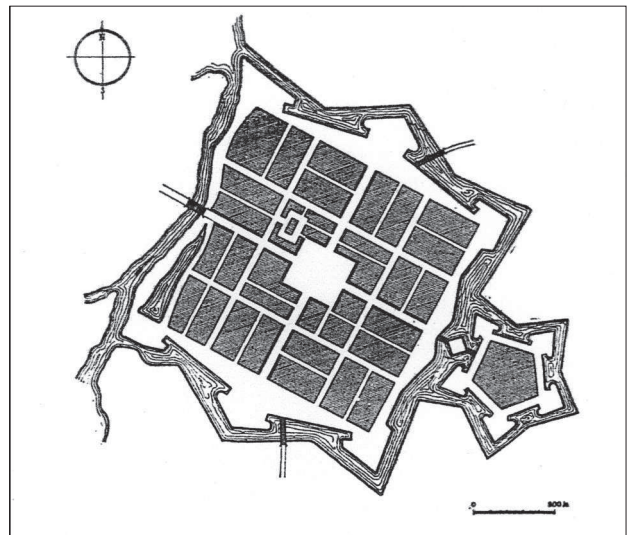
7. Głowów. Próba rekonstrukcji „idealnego” planu miasta.
Oprac. W. Kalinowski: *Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. 6, R. 1963, z. 3-4, ryc. 9

7. Głowów. An attempt to reconstruct an „ideal” city plan. Prepared by W. Kalinowski: *Polish towns in the 16th and first half of the 17th c.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, vol. 6, 1963, nos 3-4, Fig. 9

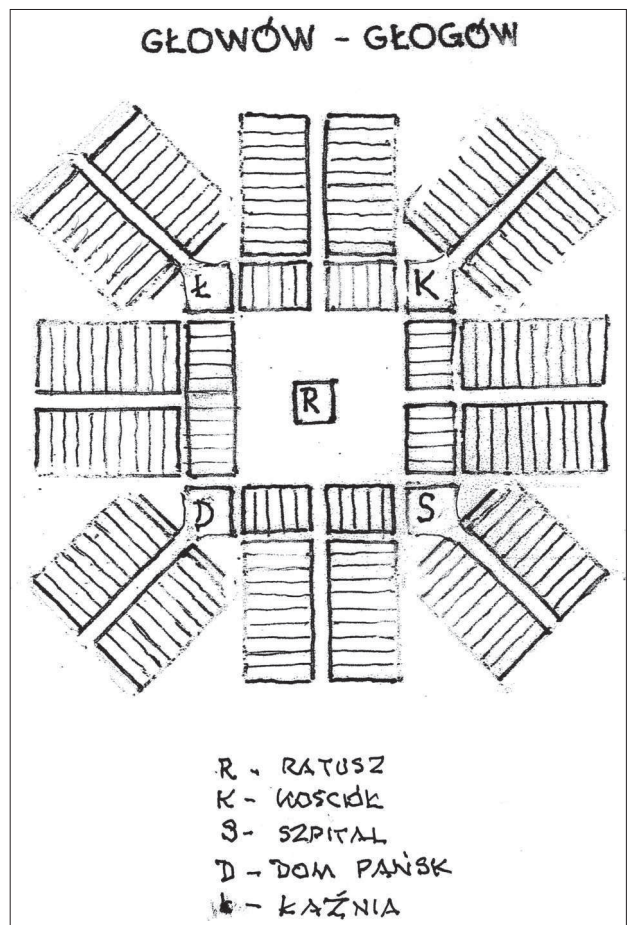
8. Głowów – Głogów Małopolski. Rekonstrukcja układu działek budowlanych oparta na planie współczesnym. Oprac. M. Książek: *Zagadnienie genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*, Kraków 1988, ryc. 28

8. Głowów – Głogów Małopolski. Reconstruction of arrangement of building lots based on a contemporary plan. prepared by M. Książek: *Origin of layouts and typology of private towns in the 16th and 17th c. in southern Little Poland*, Kraków 1988, Fig. 28

9. Vitry-le-François. Rekonstrukcja planu miasta z 1545 r. Wg. S. Herbst, *Uwagi nad renesansowym rozplanowaniem Głowowa*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 16, R. 1954, z. 1, il. 4

9. Vitry-le-François. Reconstructed plan of the town from 1545 r. After. S. Herbst, *Remarks on the Renaissance layout of Głowów*, „Biuletyn Historii Sztuki”, vol. 16, 1954, no 1, il. 4

10. Głowów. Idealne rozplanowanie miasteczka na podstawie przywileju lokacyjnego Krzysztofa Głowy z 1570 r.
Oprac. J. Kowalczyk

10. Głowów. The ideal layout of a town on the basis of the location privilege issued by Krzysztof Głowa in 1570

mi w traktacie z 1527 roku²². Układ głównych ulic, przecinających się w środku kwadratowego rynku oraz zróżnicowanie dróg podrzędnych nasunęło autorowi porównanie z projektem miasta z pogranicza niemiecko-francuskiego Vitry-le-François, opracowanym w 1545 r. przez włoskiego inżyniera Girolamo Martiniego²³ (il. 9). Niezwykła regularność planu Głowowa zdaniem Herbsta zasługiwała, aby był on „umiejscowiony w historii teoretycznych dociekań urbanistów włoskich, niemieckich i francuskich”.

Bardziej ostrożny w ocenie prekursorskiego charakteru planu Głowowa był Wojciech Kalinowski. Zaznaczył on, że osiowe przeprowadzenie głównych ulic miasta, „których zamknięcie stanowiła bryła ratusza umieszczonego w środku rynku wskazuje na nowe elementy kompozycji przestrzennej miasta, nawiązuje do wczesnych projektów „idealnych” miast teoretyków włoskich początku XVI wieku (Baldassare Peruzzi, Antonio da Sangallo). Usytuowanie budynków użyteczności publicznej w planie Głowowa bliskie jest również do szkiców Francesco di Giorgio Martiniego z końca XV wieku²⁴. Równocześnie jednak w planie miasta Kalinowski podkreślił elementy tradycyjnej urbanistyki średniowiecznej. Należą do nich układy krzyżowe w miastach średniowiecznych na terenie Polski (Kalisz, Wschowa). Tradycję średniowieczną ma układ działek prostopadłych w pierzejach rynku. Istotna różnica polegała na tym, że w miastach średniowiecznych rynek był intensywnie zabudowywany, a komunikacja musiała przebiegać wzdłuż pierzei rynkowych, tworząc pierścień wokół zabudowy śródrynkowej. W miastach nowożytnych rynek nabiera charakteru reprezentacyjnego placu publicznego, jak miało to miejsce w Głowowie.

*

Proponuję rozwiązanie, które – mam nadzieję – rozwikła trudności z usytuowaniem niezrealizowanych ulic krzyżowych albo ukośnych (il. 10). Najprostszym rozwiązaniem jest uznanie, że te ulice miały przebieg promienisty, czyli miały wychodzić z placyków w narożach rynku, przeznaczonych na

obiekty użyteczności publicznej. W układzie promienistym planu Głowowa można dostrzec pewną zbieżność z diagramem herbu Jelita z trzema włóczniami, którym pieczętował się założyciel miasteczka Krzysztof Głowa. Sugestia ta, wysunięta w dyskusji przez mgr Wojciecha Boberskiego zasługuje na uwagę. Propozycje ikonologiczne nie były obce urbanistyce europejskiej XVI w. W Polsce takie cechy nosi antropomorficzny plan Zamościa, na co już dawno zwróciłem uwagę²⁵.

Jest rzeczą oczywistą, że geneza miasta o układzie promienistym wywodzi się z włoskiej teorii urbanistyki. Niezależnie od fantastycznych pomysłów teoretyków z XV w., jak Filarete i jego Sforzinda, liczne przykłady znajdujemy u Baldassare Peruzziego, Antonia da Sangallo, a przede wszystkim w traktacie o architekturze Francesco di Giorgio Martiniego z przełomu XV i XVI stulecia. Zgromadziła je Teresa Zarębska w dziele o teorii urbanistyki włoskiej²⁶. Podkreślano, że Witruwiusz zalecał, aby miasta były wznoszone na planach centralnych promienistych, więc XVI-wieczni wydawcy jego dzieła starali się graficznie odtworzyć ich schemat²⁷.

Dobrym przykładem jest teoretyczny projekt miasta zamieszczony w traktacie o fortyfikacjach Girolama Maggi’ego i Jacopa Castriotto z 1564 roku²⁸ (il. 11). Czworoboczne ufortyfikowane miasto-twierdza ma pośrodku kwadratowy reprezentacyjny plac, od którego promieniście odchodzą ulice. Choć nie znajdujemy realizacji tego typu miast w Italii (Palma Nuova powstała dopiero w 1593 r.) ale inżynierowie włoscy projektowali i nadzorowali wykonanie w innych krajach zaalpejskich.

W połowie XVI w. w Niderlandach powstały dwa hiszpańskie miasta o układzie promienistym: Mariembourg i Philippeville. Miasto-twierdza Mariembourg zaprojektowane w 1546 r. przez inżyniera Donato di Buoni Pellezuoli otrzymało czworoboczny kształt z prostokątnym placem w centrum i ośmioma ulicami, wyprowadzonymi z niego promieniście. Regularność planu Marieburga potwierdza fotografia lotnicza z 1971 roku²⁹ (il. 12-13). Projekt Filip-

²² A. Dürer, *Etliche vnderricht, zu befestigung der Stett, Schloß vnd Flecken*, Nürnberg 1527. Zob. S. Herbst, op. cit., s. 12-13, il. 3.

²³ S. Herbst, op. cit., s. 13, il. 4.

²⁴ W. Kalinowski, *Miasta polskie...*, s. 176.

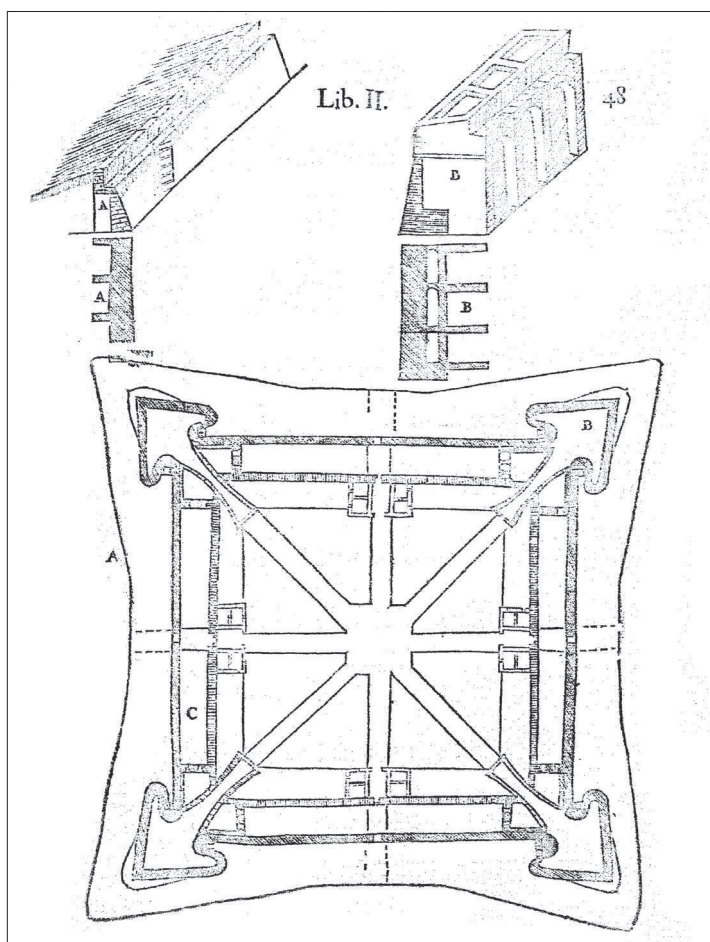
²⁵ J. Kowalczyk, *Zamość città ideale in Polonia*, Warszawa 1986, s. 18-19.

²⁶ T. Zarębska, *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*, Warszawa 1971, il. 41-43, 45, 51 (Francesco di Giorgio Martini), il. 88 (Antonio da Sangallo), il. 91 (Baldassare Peruzzi).

²⁷ „Witruwiański” schemat miasta zamieszczono w edycji Cesare Cesariana (Como 1521) i Giambattisty Caporaliego (Perugia 1536).

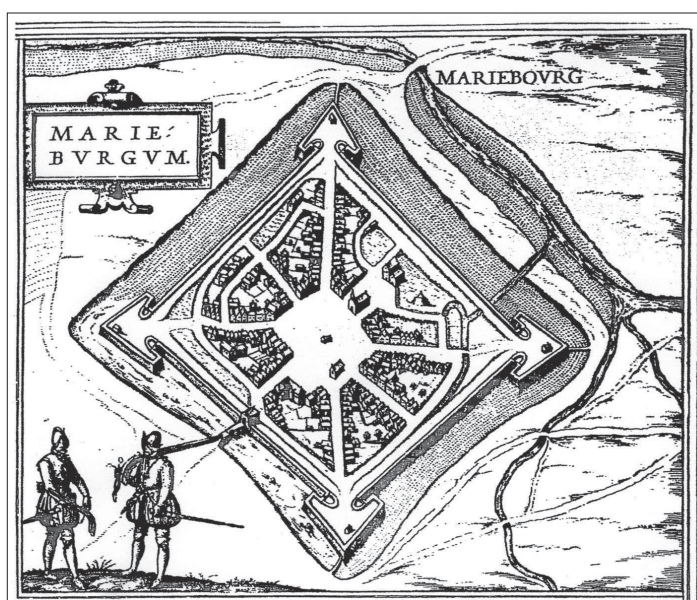
²⁸ G. Maggi, J. Castriotto, *Della fortificatione della citti libri III*, Venezia 1564, Pag. 139.

²⁹ O. Berckmans, *Mariembourg et Philippevill, villesnueves et fortes de la renesans*, „Bulletin de la Commission Rouale des Monuments et des Sites”, R. 1977, s. 68-78, fig. 1-11. Uprzejmie dziękuję pani dr Krista De Jinge z Uniwersytetu w Louven za zwrócenie mi uwagi na miasta radialne w Belgii i za nadbitkę źródłowego artykułu Olivera Berckmansa.

11. Teoretyczne rozplanowanie miasta-twierdzy w dziele G. Maggi, J. Castriotto, *Della fortificatione della città libri III*, Venezia 1564, lib. II, cap. VII, pag. 48

11. Theoretical plan of city-fortress in G. Maggi, J. Castriotto, *Della fortificatione della città libri III*, Venezia 1564, lib. II, cap. VII, pag. 48

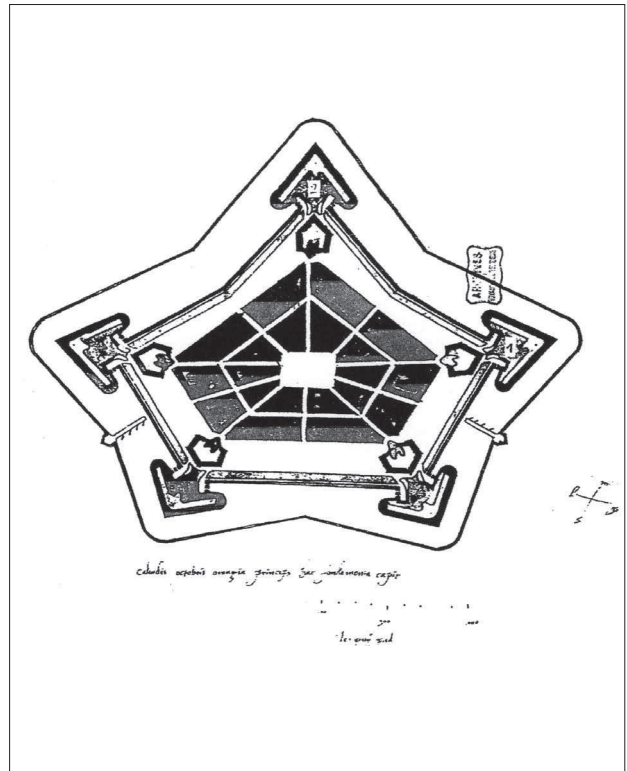
12. Plan Mariembourg, proj. Donato di Buoni Pellezuoli, 1546 z dzieła G. Brauna i F. Hogenberga *Civitates orbis terrarium*, Kolonia 1581, za: O. Berckmans, *Mariembourg et Philippeville, villesnueves et fortes de la renesans*, „Bulletin de la Commission Rouale des Monuments et des Sites”, R. 1977

12. Plan of Mariembourg, designed by Donato di Buoni Pellezuoli, 1546 from the work by G. Braun and F. Hogenberg *Civitates orbis terrarium*, Köln 1581, after: O. Berckmans, *Mariembourg et Philippeville, villesnueves et fortes de la renesans*, “Bulletin de la Commission Rouale des Monuments et des Sites”, Annals 1977

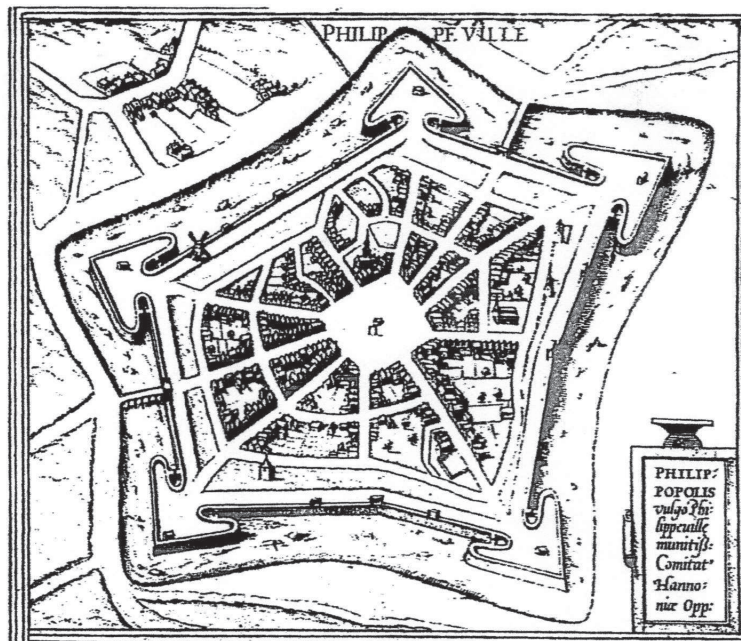
13. Plan Mariembourg w widoku lotniczym. O. Berckmans, *Mariembourg et Philippeville, villesnueves et fortes de la renesans*, „Bulletin de la Commission Rouale des Monuments et des Sites”, R. 1977

13. Plan of Mariembourg from the air. O. Berckmans, *Mariembourg et Philippeville, villesnueves et fortes de la renesans*, “Bulletin de la Commission Rouale des Monuments et des Sites”, Annals 1977

14. Projekt miasta-twierdzy Philippeville z 1555, Sebastien van Moyen. O. Berckmans, *Mariembourg et Philippeville, villesnueves et fortes de la renesans*, „Bulletin de la Commission Rouale des Monuments et des Sites”, R. 1979

14. Design for the town-citadel of Philippeville from 1555, Sebastien van Moyen. O. Berckmans, *Mariembourg et Philippeville, villesnueves et fortes de la renesans*, “Bulletin de la Commission Rouale des Monuments et des Sites”, Annals 1979

15. Plan Philippeville z 1555 r. z dzieła G. Brauna i F. Hogenberga *Civitates orbis terrarum*, Kolonia 1581, za: O. Berckmans, *Mariembourg et Philippeville, villesnueves et fortes de la renesans*, „Bulletin de la Commission Rouale des Monuments et des Sites”, R. 1979

15. Plan of Philippeville from 1555 from the work of G. Braun i F. Hogenberg *Civitates orbis terrarum*, Köln 1581, after: O. Berckmans, *Mariembourg et Philippeville, villesnueves et fortes de la renesans*, “Bulletin de la Commission Rouale des Monuments et des Sites”, Annals 1979

16. Frampol. Współczesny plan miasta. W. Kalinowski, *Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku*, Toruń 1966, s. 21-22, ryc. 66

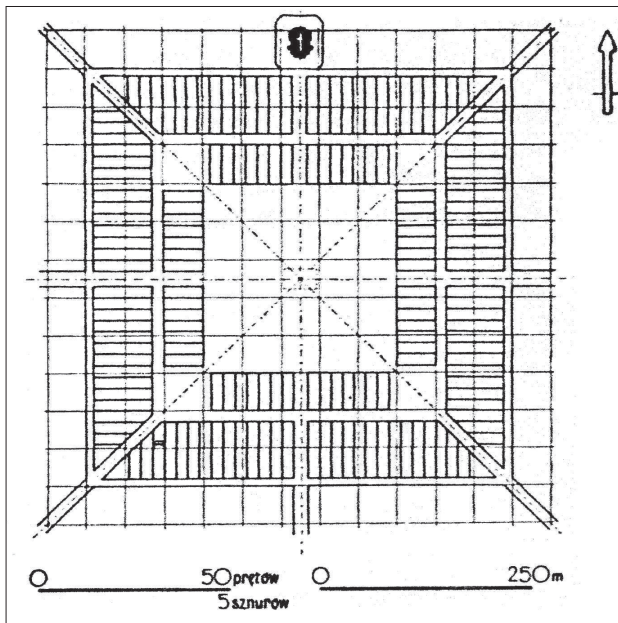
16. Frampol. Contemporary plan of the town. W. Kalinowski, *Outline history of city building in Poland to the middle of the 19th c.*, Toruń 1966, pp. 21-22, Fig. 66

peville opracowany przez Sebastiena van Moyen, pochodzi z 1555 roku³⁰. Miasto-twierdza Philippeville jest na planie regularnego pięcioboku (il. 14-15). Obydwie twierdze znajdują się w znanym wydawnictwie Brauna i Hodenberga *Civitates Orbis Terra-*

rum z 1581 r. Przekazy kartograficzne uzmysławiają nam, że w miastach tych nie istniał regularny podział zabudowy w blokach, jak to było w miastach gotyckich i nowożytnych w Polsce, w tym także w Głogowie.

³⁰ O. Berckmans, *Mariembourg et Philippeville, villes neuves et fortes de la renaissance*, seconde partie, „Bulletin de la Commis-

sion Rouale des Monuments et des Sites”, R. 1979, s. 109-123, fig. 1-12.

17. Frampol. Rekonstrukcja pierwotnego rozplanowania.
Oprac. W. Trzebiński, *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku*, Warszawa 1962

17. Frampol. Reconstruction of the original layout. Prepared by W. Trzebiński, *Urban planning by the aristocracy and gentry in 18th century Poland*, Warszawa 1962

Nie można pominąć polskiego niezwyklego przykładu miasta o układzie gwiazdzistym, o dwa wieki późniejszego od Głowowa. Jest to Frampol na Lubelszczyźnie, założony przez Marka Antoniego Buttlera około 1736 roku³¹. Analogia z Głowowem jest ewidentna, zwłaszcza we wprowadzeniu przy kwadratowym rynku czterech narożnych placików. Z nich zostały wyprowadzone ulice przekątniowe. Ślady narożnych placów przy rynku wnikliwie od-

czytał prof. Tadeusz P. Szafer³² (il. 16-17). Frampol jest znakomitym przykładem długiej tradycji takich rozwiązań w urbanistyce.

Ostatni, ale ważny problem autorstwa projektu „miasta idealnego” Głowowa był poruszany w niektórych artykułach. Wojciech Kalinowski początkowo napisał: „nie znamy autora planu Głowowa, lecz możemy przypuszczać, że nie znał on projektów «idealnych» miast teoretyków włoskich, natomiast nieobce mu były pewne zasady kompozycji renesansowej oraz średniowieczne tradycje rozplanowywania miast. Można stąd wysnuć, że autor planu Głowowa może nie był Włochem”³³. Później zweryfikował swoje stanowisko, skoro napisał: „Pierwszym miastem, którego układ przestrzenny wskazuje na świadome nawiązanie do «idealnych» projektów teoretyków włoskich, jest Głogów Małopolski (dawn. Głowów) założony w 1570 r.”³⁴. Problem autorstwa projektu szerzej zreferował Teresa Zarębska: „Założyciel miasta, Krzysztof Głowa, związany jako sekretarz królewski z grupą zatrudniających włoskich architektów, mógł skorzystać z usług jednego z nich. Brak jednak jakichkolwiek informacji źródłowych dotyczących projektanta Głogowa, a także bliskich analogii do planu tego miasta w dziełach włoskich, nie można więc na razie traktować tego obiektu jako bezpośrednio powiązanego z włoską szkołą urbanistyczną”³⁵. Bez komentarza.

prof. dr hab. Jerzy Kowalczyk
Instytut Sztuki
Polskiej Akademii Nauk

GŁOWÓW. THE ENIGMA OF THE PLAN FOR THE FIRST RENAISSANCE TOWN IN POLAND

JERZY KOWALCZYK

In sixteenth century Poland stylistic changes in urban planning occurred later than in architecture and only began in the 1570s. It has long been accepted that the first Renaissance layout in Poland was of a small town near Rzeszów called Głowów,

named so, in 1570, after its founder, the king's secretary Krzysztof Głowa. The town was later renamed Głogów. The first person to take note of the town was Ignacy Drexler, a researcher and urban planner from Lwów. He published a plan of the town and

³¹ W. Trzebiński, *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku*, Warszawa 1962, s. 62-71.

³² T.P. Szafer, *Ze studiów nad planowanie miast w Polsce XVIII i pocz. XIX w.*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, R. V: 1955, z. 1/14, s. 50.

³³ W. Kalinowski, *Miasta polskie...*, s. 177.

³⁴ Tenże, *Zarys historii...*, s. 20.

³⁵ T. Zarębska, op. cit., s. 264.